

**1853-1856-CI İLLƏR KRİM MÜHARİBƏSİNİN QAFQAZ
CƏBHƏSİNDƏ HƏRBİ-SİYASİ
QARŞIDURMALAR VƏ ONLARIN NƏTİCƏLƏRİ**
(Türkiyə tarixşünaslığının materialları əsasında)

Emin Nazim oğlu Hübətov
Gəncə Dövlət Universiteti
amz2005@rambler.ru

Açar sözlər: *Krım, Qafqaz, müharibə, Valaxiya, Vyana, Paris, boğazlar*

Məlum olduğu kimi 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi təkcə İstanbul və Sankt-Peterburqun deyil, həm də bütün Avropanın bir çox güclərinin genişmiqyaslı hərbi-siyasi qarşিদurması olmuşdu. Mövcud məqalədə müəllif təkcə Rusiya və Osmanlı imperiyalarının hərbi-siyasi həyatında deyil, həm də bütün sərhəd meqa-regionunun hərbi-siyasi həyatında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmış bu böyük müharibənin müxtəlif məsələlərinə çağdaş Türkiyə tarixşünaslığının münasibətini nəzərdən keçirir. Məqalədə müxtəlif tarixşünaslıq məktəblərinin Krım müharibəsinin hərbi-siyasi gedişinə özünəməxsus yanaşmaları hiss olunur. Burada 1856-cı il Paris sülh müqaviləsi əhatəli şəkildə işıqlandırılır.

**ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОТИВОСТОЯНИЯ И ИХ ИТОГИ
НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ 1853-1856
ГОДОВ**

(на основе материалов Турецкой историографии)

Эмин Гумбатов

Ключевые слова: *Крым, Кавказ, война, Валахия, Вена, Париж, проливы*

Как известно, Крымская война 1853-1856 годов стала широкомасштабным, военно-политическим противостоянием не только Стамбула и Санкт-Петербурга, но и многих военно-политических сил всей Европы. В данной статье, автор рассматривает подход современной турецкой историографии к различным вопросам этой грандиозной войны которая привела к значительным перестановкам в военно-политической жизни не только России и Османской Империи, но и всего прилегающего мега-региона. В статье, чувствуется

самобытный подход различных историографических школ к военно-политическим баталиям Крымской войны. Автор приводит очень подробное освещение Парижского мирного договора 1856-го года.

REGARDING THE MILITARY-POLITICAL CONFRONTATIONS ON CAUCASIAN FRONT OF CRIMEAN WAR, AND ITS RESULTS IN THE PERIOD OF 1853-1856

(Based on references of Turkish Historiography)

Emin Humberatov

Keywords: *Crimea, Caucasus, war, Valakhia, Vienna, Paris, channel*

As known, Crimean war of 1853-1856 became a large-scale, military-political confrontation not only between Istanbul and Saint-Petersburg, but also amongst Europe's major military-political forces. In present article, author reviews the approach of modern Turkish historiography towards various aspects of this stunning war, that resulted in crucial changes in military-political state of affairs not only within Russia and Ottoman Empire, but also within the whole mega-region bordered to those. In the article, the traditional approach of various historiographic cultures towards military-political battles of Crimean war can be observed quite easily. The author also provides a very detailed overview for the Paris peace agreement of 1856.

Kırım müharibəsinin başlıca səbəblərindən biri XIX əsr boyu davam edən Müqəddəs yerlərə nəzarət uğrunda mübarizə olmuşdur. Məlumdur ki, Qüdsdə Xristian və Yəhudi dinlərində Müqəddəs sayılan yerlər vardır. Bu yerlərin bəzilərini həm müsəlmanlar, həm də xristianlar müqəddəs hesab edirlər. Lakin Müqəddəs yerlər məsələsi müsəlmanlarla xristianlar arasında deyil, müxtəlif xristian məzhəbləri arasında mübahisə mövzusu olmuşdur. Bu ərazilər Osmanlı imperiyasının tərkibində olduğu üçün həmişə hakimiyyət bu ixtilafalarda iştirak etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu məsələdə əsas qarşıdurmalar katoliklərin hamisi rolunda çıxış edən Fransa və ortodoksların himayəçisi olan Rusiya arasında baş vermişdir. Zaman-zaman bu məzhəblər və bunları himayə edən dövlətlər arasında Müqəddəs yerlərdə dini, xidmət və maliyyə haqları uğrunda ciddi ixtilaf yaradılmışdır. Bu yerlərə nəzarəti Osmanlı dövləti müəyyən edərək hüquqi sənədlərlə təsbit etmişdir [4, 243].

Qüdsdə mübahisə yaradan Müqəddəs yerlər İsa peyğəmbərin dünyaya gəldiyi Betlehm kilsəsi, Kamame kilsəsi, Merkadi İsa, Merkadi Məryəm kilsələridir. Əvvəllər baş verən ixtilafı kənar qüvvələrin təsiri olmadan yerli

məhkəmələr və yaxud İstanbuldan göndərilən fərmanlar vasitəsilə həll olunurdu. Lakin zaman keçdikcə bu məsələ bir siyasi xarakter almış, Qüdsdəki Müqəddəs yerlər məsələsi dövlətlərarası qarşıdurmaya çevrilmişdir.

Osmanlı himayəsində olan Müqəddəs yerlər məsələsi Fransadan daha çox Rusiyayı narahat edirdi. Çünki Osmanlı dövlətində yaşayan əhalinin üçdə birini yəni 12-13 milyonunu ortodoks xristianları təşkil edirdi. Buna görə də bu məsələ Rusiyanın xarici siyasətində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur və onlar da beynəlxalq müstəvidə bu problemdən istifadə etməyə çalışırdı [18, 33].

İki xristian məzhəbi arasında üstünlük uğrunda mübarizə sürərkən, 1774-cü il Küçük Qaynarca sazişi ilə Qüdsdəki bəzi xristian məbədləri ortodoksların nəzarətinə keçdi. Rusiya bu andlaşmanın 7 və 14 maddələrini əsas tutaraq ortodoks Osmanlı təbəələri üzərində himayə haqqını irəli sürməyə başladı. Rusiyanın bu iddiasına qarşı Fransa 1535-ci və 1740-cı il tarixli kapitulyasiya sazişlərini əsas göstərərək bu yerlərin idarə hüququnun katoliklərin haqqı olduğunu bildirdi [4, 244].

Əslində Küçük Qaynarca sazişinin qeyd olunan hər iki maddəsində Müqəddəs yerlərin idarə haqlarının ortodokslara verilməsi və Rusiyanın himayəçiliyi haqqında heç bir hüquqi təsbitə rast gəlmək mümkün deyildir. Bu baxımdan Rusiyanın bu iddiaları yersiz və əsassız idi.

1850-ci ilin may ayında Fransa 1740-cı il sazişini 3-cü maddəsinin əsas tutaraq, katoliklərin əlindən alınan Müqəddəs yerlərin geri qaytarılmasını tələb etdi. Fransanın təkidi ilə İstanbulda səfirləri olan Avstriya, İspaniya, Portuqaliya, Siciliya da bu tələblə çıxış etdilər [17, 226].

Bu tələbə tezliklə cavab verməyən Osmanlı hakimiyyəti, nəhayət 1851-ci ildə Fransa hökumətinə bu məsələnin həlli üçün bir komissiya yaradılacağını bildirdi. Osmanlı hakimiyyəti verdiyi cavabda qeyd edirdi ki, 1740-cı il sazişindən yüz ildən çox vaxt keçdiyi üçün Müqəddəs yerlərlə bağlı Osmanlı hakimiyyəti onlarla yeni qərarlar vermişdir. Bu səbəbdən də məsələnin araşdırılmasına ehtiyac vardır [11, 71-72].

Osmanlı dövlətinin yaratdığı komissiyaya katolik və ortodoksların nümayəndələri də daxil edildi. Lakin bu araşdırmanın katoliklərin lehinə olacağından ehtiyat edən Rusiya dərhal hadisələrə müdaxilə etdi. 1851-ci ilin oktyabrında Osmanlı hökumətinə verdiyi notada Qüdsdəki status-kvonun saxlanmasını tələb etdi. Rusiyanın bu notasına Fransa kəskin şəkildə etiraz etdi. Bu etirazlar səbəbindən Osmanlı hökuməti 1852-ci ilin 9 fevralında bir fərman yayaraq komissiyanın gəldiyi qərarı rəsmən elan etdi. Bu fərmana görə, komissiya Müqəddəs yerlərdə ortodoksların üstünlüyünə son verərək məkanların ortaqların istifadə olunması qərarına gəlmişdi. Lakin bu fərmandan narazı olan Rusiya bu fərmanın ləğv edilməsini tələb etdi. Osmanlı hökuməti məcburiyyət qarşısında qalaraq Rusiyanın mənafeələrinə uyğun olan digər bir fərman hazırladı və gizlicə rus səfirinə təqdim etdi [18, 46]. Lakin 1852-ci ilin 5

aprelində ortodokslara gizlicə bir fərman verildiyini öyrənən Fransa buna sərt şəkildə etiraz etdi.

Uzun müddət davam edən, dəfələrlə Osmanlı hökumətinin yaratdığı komissiyada müzakirə edilən Müqəddəs yerlər problemi öz həllini tapmadı. Bu problem qısa bir zamanda rus-fransız qarşıdurmasına səbəb oldu. Eyni zamanda bu problemi bəhanə edən Rusiya Osmanlı dövləti üzərində qurulmuş və dövlətin parçalanmasına xidmət edən “Şərqi məsələsini” yenidən gündəmə gətirdi.

Müqəddəs yerlər məsələsində Osmanlı dövləti Fransanın mövqeyinə uyğun qərarlar verilməsinin tərəfdarı idi. Çünki bu addım ilə Rusiyanın qarşısında Fransa kimi bir müttəfiq qazana bilərdi. Lakin Osmanlı-Fransa münasibətlərinin istiləşməsi İngiltərəni yenidən narahat etməyə başlamışdı.

Qeyd olunduğu kimi, Osmanlı dövlətinin Müqəddəs yerlər məsələsində Fransanı haqlı sayan 8 fevral 1852-ci il fərmanı rus çarı I Nikolayı hədsiz dərəcədə qəzəbləndirmişdi. Bu səbəblə o, Türkiyə üzərinə hərəkətə keçməzdən əvvəl İngiltərə ilə razılaşıb Osmanlı hakimiyyətini müttəfiqsiz qoymaq istəyirdi. Həmçinin, onlar 1852-ci ilin dekabr ayından Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə hazırlıqlarına başladılar. İngiltərə ilə danışıqlar getsə də, bir nəticə vermədi. Beləliklə, Rusiya Osmanlı dövlətinə qarşı təkbaşına hərəkət etməyə qərar verdi [2, 234].

İlk növbədə Rusiya prens Menşikovun rəhbərliyi ilə İstanbula bir elçi heyəti göndərdi. 1853-cü ilin 23 fevralında İstanbula gələn nümayəndə heyəti Osmanlı hökumətinin üzvləri ilə danışıqlarda “Müqəddəs yerlərlə bağlı ortodoks kilsəsinin tələblərinin qəbulu və Osmanlı təbəəsi olan xristian ortodoks əhalinin Rusiya tərəfindən himayə edilməsi” tələbini irəli sürdü.

İstanbuldakı ingilis və fransız elçiləri ilə məsləhətləşmələrdən sonra, Osmanlı hökuməti ingilis elçisi lord Stratfordun tövsiyəsi ilə Rusiyanın tələblərini əsasən qəbul etdi. May ayının 4-də verilən bir fərmanla ortodoksların Müqəddəs yerlərdə olan haqları və imtiyazları müəyyən edildi. Bununla da Rusiyanın Müqəddəs yerlərdə mənafeləri yerinə yetirilmiş oldu [18, 71].

Bu razılaşmadan sonra rus elçisi yeni bir tələblə Osmanlı hökumətinə müraciət etdi. 1853-cü ilin may ayının 5-də rus elçisinin verdiyi ultimatumda göstərilirdi ki, Osmanlı dövlətində yaşayan 12 milyona qədər ortodoks təbəənin himayədarlığı Rusiyaya veriləcəkdir. Bu təklif Osmanlı dövlətinin maraqlarına tamamilə zidd idi. Bu, artıq Rusiyanın osmanlının daxili işlərinə qarışması demək idi. Rus elçisi Menşikovun bu istəkləri ingilis hökumətinin birbaşa bu məsələyə müdaxiləsinə səbəb oldu. Çünki Rusiyanın bu addımı Osmanlı dövlətinin parçalanmasına gətirib çıxara bilərdi. Sultan Əbdülməciddə görüşən ingilis elçisi lord Stratford, lazım gələrsə Osmanlı dövlətinin ingilis donanması ilə qorunacağı ilə bağlı təminat verdikdən sonra, 1853-cü ilin 10 mayında rus elçisinə rədd cavabı verildi [24, 79].

Bu arada İstanbulda olan rus elçisinin kəskin şəkildə təhdid xarakterli notalarına rəğmən 17 mayda toplanan Osmanlı hökuməti Rusiyanın bu təklifini böyük səs çoxluğu ilə rədd etdi. Menşikova verilən cavabda “rus tələblərinin qəbulunun həm Osmanlı dövlətinin müstəqilliyini təhlükəyə atacağı, həm də millətlərarası hüquq qaydalarının pozulacağına səbəb olacağı” bildirilirdi [21, 5-7; 22, 237-238].

Osmanlı dövlətinin bu şəkildə kəskin mövqeyi qarşısında rus elçisi 21 mayda İstanbulu tərk etdi. Rus hökuməti 31 mayda Osmanlı dövlətinə 8 gün müddətində təkrar nota verdi. Menşikovun verdiyi tələblərin yerinə yetirilməsi istəyinə təkrarən Osmanlı dövləti rədd cavabı verdi. Belə bir vəziyyətdə Rusiya ordusu müharibə elan etmədən, Prut çayını keçərək, Moldovaya daxil oldu. Rusiyanın bu hərbi davranışı Avropada ciddi narahatlığa səbəb oldu [24, 83].

Belə bir vəziyyətdə İngiltərə hökuməti iyun ayında Çanaqqala yaxınlığındakı Beşikə körfəzinə donanma yeritdi. Bir gün sonra Fransa donanması da həmin yerə gəldi. Tunis bəyi ilə Misir hakimi də Osmanlı dövlətinə kömək edəcəklərini bildirdilər.

İngiltərənin və Fransanın Çanaqqalaya donanma göndərmələri Rusiyanın xoşuna gəlmədi. Bu Rusiyaya qarşı müharibə etmək anlamına gəlirdi. Buna cavab olaraq Rusiya Avstriya ilə Prussiyanı öz tərəfinə çəkməyə çalışdı. Yəni Qərb blokuna qarşı Şərqi bloku yaratmağa təşəbbüs etdi. Lakin Avstriya və Prussiya bu müharibədə bitərəf qalmağa üstünlük verdilər.

1853-cü ilin iyun ayının ortalarında Avstriya və Prussiya bu hərbi böhranı həll etmək üçün 1841-ci ildə boğazlar sazişini imzalayan 5 dövlətin Vyana toplantısı çağırmasını tələb etdilər. Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünü təhlükəyə atmadan, ortodoksların himayəsi problemini həll etmək üçün Avstriyanın Xarici İşlər Naziri Kont Buol iyul ayında İngiltərə, Fransa və Prussiya nümayəndələrinin iştirakı ilə bir konfrans təşkil etdi. Bu konfrans Rusiya dəvət edilərsə də, imtina etdi. Vyana konfransı 1853-cü ilin avqustun 1-də qəbul etdiyi qərara görə, Küçük Qaynarca və Ədirnə sazişlərində Osmanlı dövləti ortodoks təbəəliyi haqqında üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməli idi [2, 239].

“Vyana notası” adlanan bu qərarı Rusiya qəbul etsə də, Osmanlı hakimiyyəti qəbul etmədi. Osmanlı hökuməti hesab edirdi ki, burada göstərilən istiqamətlər ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə əks olunduğu üçün, Rusiyanın ortodokslar üzərində himayəçi olmaq imkanı yarıdır. Osmanlı dövlətinin bu qənaəti özünü doğrultdu. 1853-cü ilin 7 sentyabrında Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Karl Vasiliyeviç Nesselrode Vyana notasının ortodoksların qorunmasını Rusiyaya həvalə etdiyini elan etdi. Hətta Avropa dövlətlərinin də gözləmədiyi bu bəyanat Avstriyanın başladığı danışıqların sona çatmasına səbəb oldu [2, 239-240].

Belə bir şəraitdə Osmanlı hökuməti 1853-cü ilin 26-27 sentyabr tarixlərində toplanaraq məclisin ümumi qərarı və Şeyxül İslamın uyğun fitvası əsasında 4 oktyabrda Rusiyaya müharibə elan etdi [5, 41].

Əslində bu şərtlə bir savaşı elanı idi. Çünki Osmanlı ordusu hərəkətə keçməzdən əvvəl Ömər paşa vasitəsilə Dunaydakı rus generalı Qorçakova bir ultimatum verərək 15 gün müddətində Valaxiyanı və Moldovanı tərk etməyi tələb etmişdi. Lakin 17 sentyabrda rusların rədd cavabından sonra 29 sentyabr 1853-cü ildə Osmanlı ordusu Dunay istiqamətində hücumə keçmişdir [20, 16-17].

Bu ərəfədə rus hökuməti ilə Avstriya arasında aparılan danışıqlardan ehtiyat edən İngiltərə 1853-cü ilin 8 oktyabrında Çanaqqala önündəki donanmasını İstanbulun yaxınlarına yolladı. Bir neçə gün sonra Fransa donanması da İstanbul yaxınlığında lövbər saldı.

Osmanlı-Rusiya müharibəsi başladıqdan sonra bu müharibəyə mane ola bilməyən Avstriya heç olmasa, müharibənin uzanmaması üçün sülh təşəbbüsləri ilə çıxış etdi. Lakin bu ərəfədə baş verən bir faciəvi hadisə sülh ümidlərini tamamilə puça çıxardı. Noyabr ayının sonlarında 12 gəmidən ibarət türk texniki təchizat donanması Batumdakı türk qüvvələrinə qida və hərbi ləvazimatlar aparmaq üçün İstanbul boğazından yola çıxmışdı. Lakin Qara dənizdə baş verən fırtına səbəbindən onlar Sinop limanında lövbər salmışdılar. Rus admiralı Naximovun donanması tərəfindən təqib olunan bu türk donanması 30 noyabrda hücumə məruz qaldı. Bu hücum nəticəsində donanma tamamilə məhv edildi. Həmçinin, rus əsgərləri Sinop şəhərinin bir çox məhəllələrini də talan edərək yandırdılar. Bu zaman 4000 nəfər öldürüldü. Hətta dənizə düşən türk dənizçilərinin üzərinə yandırılmış bez topacığı ataraq məhv etmişdilər [16, 235].

Bu hadisə İngiltərədə “Sinop qətliamı” olaraq dəyərləndirildi və ciddi etirazlar oyandırdı. İngilis hökuməti özünü təmkinli aparsa da, ingilis və fransız donanmalarının İstanbulda olduğu bir vaxtda bu hadisənin baş verməsini İngiltərə özünə meydan oxumaq kimi dəyərləndirmişdi.

Bu vəziyyətdə Dunay komandanı Ömər paşaya verilən təlimatlarla yanaşı Anadolu ordusu və Batum Mühafizə paşalarına da hərbi hazırlıqlarla bağlı təlimatlar göndərilmişdir. Hətta Hicaz və İraq ordusu da müharibə ilə bağlı xəbərdar edilmişdi.

Osmanlı hökuməti 1853-cü il 11 oktyabrda səfərbərlik elan etdi. Bu səfərbərlik əsasən Hassa, Dersadat, Anadolu və Rumeli orduları üçün qüvvədə idi.

Bu müharibəyə istər Osmanlı dövləti, istərsə də Rusiya tam hazır vəziyyətdə deyildi. Bu dövrdə Şimali Qafqazda davam edən Şeyx Şamil hərəkəti rus ordusunun vəziyyətini çətinləşdirirdi.

Osmanlı dövlətinin Rusiyaya verdiyi ultimatum rədd edildikdən sonra Osmanlı baş komandanlığı çox keçmədən, 1853-cü ilin 20 oktyabrında ordu komandanlarına yeni bir əmr göndərərək, döyüşlərin başlamasını 30 oktyabra qədər gözləməyi, əgər hərbi yürüşlər başladığı təqdirdə savaşa davam etmələri təlimatını vermişdi. Artıq bu əmrə qədər istər Anadolu, istərsə də Rumeli orduları döyüşə başlamışdı [5, 46].

Bu dövrdə Qafqaz və Şərqi Anadoluda da qızğın döyüşlər gedirdi. Batum ordusu komandanı Müşir Səlim paşa da Osmanlı hökumətinin hücum əmrini gözləmədən, şəhərin şimalında olan Şevketil qalasına hücumə keçdi. 1853-cü ilin 26 oktyabrında baş verən şiddətli döyüşdə Osmanlı ordusu qalanı ələ keçirdi. Ruslar bu döyüşdə 1000 nəfərdən çox itki verdilər [1, 58-59].

Şevketil qələbəsi qısa vaxt ərzində olsa da, bir tərəfdən Osmanlı quru qoşunlarının üstünlüyünü göstərmiş, digər tərəfdən isə strateji əhəmiyyətli qalalardan olan Redutqaladan rusların geri çəkilməsi ilə nəticələnmişdi. Həmçinin, bu qələbə sayəsində rusların Batum yolu ilə Gümrüyə göndərmək istədiyi hərbi köməyin qarşısı alınmışdı. Lakin quruda bu üstünlüyə baxmayaraq, dənizdə üstünlük rusların əlində idi. Rus donanması Trabzon-Batum arasındakı sahilləri nəzarətə götürmüşdü [5, 50].

Şevketildə məğlubiyyətə uğrayan rus ordusu Osmanlı dövlətinin şərq sərhədlərinə doğru hərəkət etməyə başlamışdı. 1853-cü il noyabrın ilk günlərində (1 noyabr 1853) Bəyazid yaxınlığında olan Musin keçidində baş verən döyüşdə Xatun oğlu İshaq bəyin başçılıq etdiyi Osmanlı qüvvələri ruslara ağır tələfat verdirərək geri çəkilməyə məcbur etmişdir [6, BOA, İD, Nr. 17906, lef.4].

Ahısqa bölgəsində təərəflər arasında baş verən döyüşlərdə də Osmanlı hərbi birlikləri uğur qazanmaqda idilər. 1853-cü ilin 5 noyabrında Posof qəzasının Bəydili kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Osmanlı ordusu qələbə çalaraq rusların 300 - ə yaxın əsgərini məhv etmişdi. Məğlub olan rus hərbi birlikləri Ahısqa qalasına geri çəkilmişlər [19, 63-64]. Qeyd edək ki, Ahısqa-Ərdəhan istiqamətində hücum edərək Osmanlı dövlətinin sərhədini keçməyə çalışsan ruslar, məğlub olaraq, geri çəkilmişlər.

Bu qələbədən sonra Ahısqa qalasını ruskardan almaq üçün hərbi qüvvələrini və texniki imkanlarını artıran osmanlılar Əli Rza paşanın rəhbərliyi ilə 1853-cü ilin 26 noyabrında döyüşə başlamışdılar. Lakin rusların taktiki manevri və üstünlüyü nəticəsində Osmanlı ordusu ağır məğlubiyyətə uğramışdır. Bu döyüşdə ruslar 400 itki verdiyi halda, osmanlı ordusu 4000 nəfər əsgər itirmişdi. Tarixdə “Ahısqa məğlubiyyəti” adlı bu ağır məğlubiyyətdən sonra Osmanlı ordusu Ərdəhan istiqamətində geri çəkilmişdir [19, 70].

Bu ərəfədə Anadolu ordusu komandanı Ferik Əhməd paşa Gümrü istiqamətində hərəkət edərək, şəhərin yaxınlığına gəlmişlər. Qısa zamanda Arpa

çayını keçən osmanlılar 1853-cü ilin 13 noyabrında rus-kazak dəstələrini məğlub edərək Bayandur kəndini azad etmişlər. Tezliklə ətraf əraziləri də ruslardan təmizləyən ordu Gümrünü azad etmək üçün geniş imkanlar əldə etmişlər [17, 477; 1, 60].

İstər osmanlılar, istərsə də ruslar üçün olduqca strateji əhəmiyyət kəsb edən Gümrü qalası tərəflər arasında ciddi toqquşmalara səbəb olmuşdur. Bayandur qələbəsindən sonra Bayandur-Gümrü arasındakı bölgə osmanlıların nəzarətinə keçmişdir. Bundan ciddi narahat olan ruslar 1853-cü ilin 15 noyabrında 1000 kazak atlısı ilə hücumu keçmişdir. Lakin qarşı tərəfin əsgərlərinin rəşadəti nəticəsində 200-dən çox itki verərək geri çəkilməmişlər. Bu qələbədən sonra Abdi paşa çox sayda əsgər və topla Osmanlı ordusuna kömək üçün Gümrü qalası yaxınlığına gələrək qalanın azad edilməsi üçün tədbirlər görməyə başlamışdır. [7, BOA, İD, Nr. 1710].

Osmanlı ordusunun mövqə və ordu üstünlüyünə baxmayaraq Abdi paşa qalaya hücum etməkdən çəkinmiş və qalaya hücumu maneə olmuşdur. Bununla da Osmanlı ordusu Şorageldən Qarsa doğru geri dönmüşdür. Osmanlı ordusunun bu istiqamətdə geri çəkilməsi Gümrü qalasının rus komandanı Behbudovun Qars istiqamətində yürüşünə imkan yaratdı. Rus ordusu Arpaçayı keçərək, Qars istiqamətində irəliləməyə başladı. 1853-cü ilin 1 dekabrında Başgədik deyilən yerdə tərəflər arasında baş verən döyüşdə Osmanlı ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. Bu döyüşdə osmanlılar 8000 əsgər itki verdilər [19, 73-74; 1, 61-62].

Rusların Başgədikdə qazandığı qələbə və dənizdə Sinop fəlakəti Rus hökumətinə 1854-cü ilin yazına qədər Cənubi Qafqazda öz mövqelərini qorumaq imkanı qazandırdı. Ahısqa, Gümrü, Başgədik döyüşlərindəki məğlubiyyət səbəbindən Anadolu ordusunun baş komandanı Abdi paşa vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və yerinə Əhməd paşa təyin olundu.

Sinop basqınından sonra Qara dənizdə öz təhlükəsizliyini itirən Osmanlı dönanması çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Belə vəziyyətdə isə Anadolu, Batum və Rumeli sahillərinə osmanlıların hərbi sursat göndərməsi mümkün deyildi. Sinop basqınından bir müddətə qədər ingilis və fransız gəmiləri də Qara dənizə çıxmaqdan ehtiyat edirdilər. Onlar yalnız Osmanlı dövlətinin sərhəd sahillərini qorumaq üçün boğazlara gəlmişdilər. Lakin 1853-cü ilin 25 dekabrında Fransa hökuməti ilə İngiltərə hökuməti arasında imzalanan bir razılaşmaya görə, ingilis və fransız gəmilərindən ibarət bir donanma Qara dənizə çıxdı. Bir-iki osmanlı qayığının da daxil olduğu bu donanma Anadolu sahilləri boyunca iki həftə ərzində Qara dənizdə dolaşaraq İstanbula geri döndülər [5, 64].

Rusiyanın Qara dənizdə üstün vəziyyətdə olması hərbi təchizatdan məhrum olan Batum ordusunu ağır vəziyyətə salmışdı. Lakin Batum ordusunun hərbi sursatla təminatı yerli təchizat və quru vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Bunun qarşısını almaq üçün ruslar Batumun şimalında yerləşən Şevketil qalasını ələ keçirməkdə ısrarlı olub, hərbi əməliyyatlara [1853/30 dekabr-

1854/14 yanvar] başladılar. Qurudan və dənizdən hücumlara başlayan ruslar böyük itki verərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Bu qələbə İstanbulda böyük sevincə səbəb oldu [5, 66-67].

1854-cü ilin 27 fevralında İngiltərə və Fransa Rusiyaya ultimatum verərək Moldova və Valaxiyadan bütün hərbi qüvvələrini geri çəkməyi, ortodoks təbələri ilə münasibətdə Osmanlı hökumətinin qərarlarını qəbul etməsini, yəni Rusiyanın ortodoks təbələrinin himayəçisi iddiasından imtina etməyi tələb etdilər [2, 241].

Rusiya hökuməti bu ultimatumu 1854-cü ilin 19 martında cavab verməkdən imtina etdi. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Naziri Mustafa Rəşid paşa ingilis və fransız hökuməti ilə danışıqlar apararaq üçlü ittifaq müqaviləsi bağlamağa nail oldu. 1854-cü ilin martın 12-də osmanlı naziri Mustafa Rəşid paşa, İngiltərənin osmanlı səfiri lord Stratford və Fransanın osmanlı səfiri Kont Baraquey arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı.

Bu müqavilədə Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyü tanınır və onlara hər cür hərbi-siyasi yardım edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bunun müqabilində Osmanlı hökuməti İngiltərə və Fransanın razılığı olmadan heç bir saziş imzalanmayacağını üzərinə öhdəlik kimi götürürdü. [8, BOA. İ. HR. no: 5264; 9, BOA. İ. HR. no: 5263].

Bu müqaviləyə uyğun olaraq, 1854-cü ilin 27 martında İngiltərə və Fransa Rusiyaya müharibə elan etdilər. İngiltərə və Fransanın rəsmi olaraq müharibəyə qatılması, Avstriya və Prussiyanın da öz mövqeyini müəyyən etmək zərurəti yaradırdı. İstər İngiltərə və Fransa, istərsə də Rusiya bu dövlətləri öz tərəfinə çəkmək üçün ciddi diplomatik təşəbbüslər etməyə başladılar. Avstriya və Prussiya nəzəri olaraq ingilis və fransız hökumətinin mövqeyini müdafiə etsə də, həmçinin Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünü tanısa da, Rusiya ilə müharibədən çəkinirdilər.

1854-cü ilin 9 aprelində Avstriya, İngiltərə, Fransa və Prussiya Vyana bir protokol imzaladılar. Bu protokola görə, "Osmanlı imperatorluğunun torpaq bütünlüyünün qorunması, Rusiyanın Dunay bəyliklərindən çəkilməsini, Osmanlı hökumətinin xristian təbəələrinə əlavə imtiyazların verilməsi və Avropada siyasi tarazlığın qorunması naminə Osmanlı dövlətinin siyasi sabitliyinə təminatın verilməsi nəzərdə tutulurdu [2, 242].

Avstriya və Prussiya Vyana protokollarına sadıq qalsalar da, 1854-cü ilin 20 aprelində müharibə iştirakçılarına qatılmayaraq, bir ittifaq müqaviləsi imzaladılar. Bu müqaviləyə görə, "tərəflərin birinə hərbi müdaxilə olarsa, digər dövlətə müdaxilə kimi qəbul ediləcək və qarşılıqlı hərbi yardım göstəriləcəkdir. Həmçinin, tərəflər hər hansı bir dövlətlə ayrılıqda saziş imzalamayacaqdır" [3, 727].

Hərbi əməliyyatlar zamanı Rusiya Balkan bölgəsinə cəsus - təbliğatçılar göndərərək, müharibənin ortodoksluq davası olduğunu bildirir və bu bölgələrin

əhalisini öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Rusiya arxadan osmanlılara zərbə vurmaq üçün yunanların Epir və Tesalyada üsyanlarına dəstək verirdilər. Lakin fransız donanmasının Pire limanına gələrək Yunanıstanı mühasirəyə alması yunanların və Rusiyanın təşəbbüslərini nəticəsiz qoydu [16, 238].

1854-cü ildə Dunay cəbhəsində hücumu keçən Rusiya Kalas, İbrail, İsmail qalalarını alaraq, Dobrucanı ələ keçirdi və Silistriyanı mühasirəyə aldılar. Burada osmanlı qüvvələri tərəfindən ciddi müqavimətlə qarşılaşdılar. Belə vəziyyətdə Geliboluda olan ingilis-fransız hərbi birlikləri Varnaya gəldi. 1854-cü ilin 3 iyununda Avstriya Rusiyaya nota verərək Moldova və Valaxiyanı boşaltmağı tələb etdi. Avstriyanın müharibəyə daxil olmasından ehtiyat edən Rusiya Silistriyanın mühasirəsini dayandıraraq öz qoşunlarını Dünay çayının digər tərəfinə çəkməklə, Moldova və Valaxiyanı boşaltmaq məcburiyyətində qaldı [2, 244].

Bu vəziyyətdə Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında İngiltərə və Fransanın da razılığı ilə 1854-cü ilin 14 iyununda 7 maddədən ibarət Bayacıköy sazişi imzalandı. Bu razılıq görə, "Avstriya öz qoşunlarını Moldova və Valaxiyaya yeridərək bu ərazilərin təhlükəsizliyinə təminat verir, bu ərazilər sülh sazişinə qədər Avstriyanın nəzarətində qalırdı. Sülh sazişi bağlandıqdan sonra öz qoşunlarını bu ərazilərdən çəkməyi öhdəlik olaraq üzərinə götürürdü. Müqavilənin əsas məzmunu Osmanlı dövlətinin suverenlik hüquqlarını və torpaq bütünlüyünü təhlükəyə atmadan keçici dövrdə Avstriyanın bu ərazilərə hərbi nəzarətini nəzərdə tuturdu [14, 134].

Avstriya ordusunun Moldova və Valaxiyaya daxil olması ilə osmanlı və rus qoşunları arasında əlaqə kəsildi. Artıq Dunay cəbhəsində müharibə imkanları minimuma endi. Bununlada Dunay cəbhəsində döyüş imkanları qalmadı. İngilis və fransızlar Prussiyanın və İsveçin bitərəf qalması səbəbindən Baltik dənizi istiqamətində hücumu cəsarət etmədilər. Lakin rusları məhv etmək üçün Kırıda cəbhə açılmasına qərar verildi.

1854-cü ilin 20 sentyabrında 89 hərbi gəmi və 267 daşıma gəmisi ilə 30 min fransız, 21 min ingilis və 60 min osmanlı əsgəri Kırma çıxdı. Bu ordunun qarşısında rusların hərbi qüvvəsi 51 min əsgərdən ibarət idi. Bu əməliyyatlarda müttəfiqlərin əsas məqsədi Sevastopolu ələ keçirmək idi. İlk dövrdə bölgədə baş verən xəstəliklər və qış mövsümünün olması müttəfiq qoşunlarına ciddi problemlər yaradırdı. [16, 239].

Müttəfiq orduları 1854-cü ilin 23 sentyabrında Almalı döyüşündə dəniz tərəfdən Menşikovun dəniz qüvvələrini məğlub edərək üstünlük qazansalar da, ruslar Sevastopol önündəki müttəfiq donanmasını məğlub edib, şəhərin dəniz tərəfini bağladı. Belə vəziyyətdə Sevastopolun qurudan ələ keçirilməsi zərurəti ortaya çıxdı. Rusların oktyabr-dekabr aylarında müttəfiq qoşunlarının mühasirəsini qırmaq üçün etdikləri cəhdlər nəticəsiz qaldı. Tərəflər bu döyüşdə böyük itkilər verirdilər.

Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə, 1855-ci ilin 26 yanvarında Sardiniya (Pyemont) ilə Fransa və İngiltərə bir saziş imzaladı. Bununla da Sardiniya Rusiyaya qarşı hərbi ittifaqa qoşuldu. Həmçinin, bu müqaviləyə uyğun olaraq Sardiniya Kırma 15 min əsgər göndərdi. 1855-ci ilin 15 martında Sardiniya ilə Osmanlı dövləti arasında da ittifaq sazişi imzalandı [2, 245-246].

Müttəfiqlər 1855-ci ilin yazında Kırım döyüşlərinə əlavə olaraq 140 min əsgər cəlb etdilər. İyun ayında strateji əhəmiyyəti olan Malakov qalasının bəzi əraziləri ələ keçirildi və Sevastopol güclü top atəşinə tutuldu. Ruslar böyük itkilər verməyə başladılar. Rus ordusunun günlük hərbi itkisi min əsgərə bərabər idi [18, 186]. Nəhayət, 1855-ci ilin 8 sentyabrında müttəfiq qoşunları Sevastopol üzərinə həlledici hücumu keçdilər. Rus generalı Qorçakovun komandanlığında ağır itkilər verən rus ordusu geri çəkilərək şəhəri tərk etdilər. Müttəfiq qoşunlar Kırma hücumundan bir il sonra Sevastopol şəhərinə girdilər [25, 31-32]. Bir il müddətində Sevastopol uğrunda gedən döyüşlərdə ümumilikdə müttəfiq qüvvələri 80 min, ruslar isə 120 min itki verdilər [25, 32].

Sevastopol döyüşlərinin son günlərində rus ordusu Qarsı mühasirəyə aldı. Şəhər 1855-ci ilin 25 noyabrında ruslar tərəfindən işğal olundu [23, 172-180].

Hərbi üstünlüyün müttəfiqlərin tərəfinə keçməsi diplomatik müstəvidə də onların mövqelərini möhkəmləndirdi. Hələ Avstriya Moldova və Valaxiyaya nəzarəti ələ keçirdikdən sonra bu uğurdan istifadə edərək, müharibə prosesini siyasi müstəvidə gündəmə gətirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə 1854-cü ilin 8 avqustunda Vyana, Avropa dövlətlərinin və Osmanlı dövlətinin siyasi vəziyyətini və mövqeyini təsbit edən "Dörd nöqtə" deyilən bu prinsiplər qəbul edildi:

1. Moldova – Valaxiya və Serbiya üzərindən rus himayəsi ləğv ediləcək, Osmanlı dövlətinin bu ərazilərə verdiyi hüquq və imtiyazlar böyük dövlətlərin müştərək qarantiyasına alınacaqdır.

2. 1815-ci ildə Vyana konqresində qəbul edildiyi kimi, Dunayda sərbəst müşahidə imkanları təmin ediləcəkdir.

3. 1841-ci il Boğazlar sazişi Avropadakı siyasi balansın şərtlərinə görə yenidən nəzərdən keçiriləcəkdir.

4. Osmanlı Sultanının suverenlik haqları da nəzərə alınmaqla, Osmanlı imperiyasında yaşayan xristianların hüquq və imtiyazları böyük dövlətlər tərəfindən qorunacaqdır [2, 246].

"Dörd nöqtə" prinsipinin şərtlərini qəbul etmək Prussiya hökumətinə təklif edilsə də, bu şərtlər qəbul edilmədi. Rusiya hökuməti isə bu şərtləri qəbul edib öz prinsipləri ilə izah etməyə çalışdığı üçün, heç bir razılıq əldə edilmədi.

Qeyd edək ki, Sevastopol uğrunda döyüşlərin getdiyi bir vaxtda, 1855-ci ilin 15 mart-4 iyun tarixlərində II Vyana konfransı keçirilmişdi. Lakin Qara dənizin neytral zonaya çevrilməsi, hərbi gəmilərin geri çəkilməsi, bununla da

Qara dənizdə rus mövqelərinin zərərsizləşdirilməsi ilə bağlı tərəflər arasındakı fərqli mövqelər bu konfransın nəticəsiz başa çatmasına səbəb olmuşdu [18, 345].

Sevastopol azad edildikdən sonra Avstriya dərhal Fransa və İngiltərə hökumətinə təklif etdi ki, bir ultimatum hazırlanaraq rus hökumətinə təqdim edilsin. Müttəfiqlərin hazırladığı nota 1855-ci ilin 16 dekabrında rus hökumətinə təqdim olundu. “Dörd nöqtə” prinsiplərini ifadə edən notada əsasən “Qara dənizin neytral zonaya çevrilməsi, Dunay bəyliklərinin siyasi statusunun yenidən müzakirə edilməsi və.s.” nəzərdə tutulurdu. Həmçinin, bu dörd maddədən əlavə Avropanın ümumi maraqları naminə Avstriya digər maddələr də irəli sürəcəyini elan edirdi [10, BOA. İ. HR. no: 5554 /14, lef: 1, 3 ve 4].

1856-cı ilin 1 yanvarında rus çarı hökumət üzvlərinin iştirakı ilə müzakirə keçirdi. Hökumət üzvlərinin böyük əksəriyyətin razılığı ilə “Dörd nöqtə” prinsipləri əsasında danışıqlar aparılmasına qərar verildi. 1856-cı ilin 5 yanvarında Rusiya hökumətinin cavab notasında “Dörd maddə” prinsipi əsasında danışıqlara hazır olduqlarını, lakin beşinci əlavə maddəni qəbul etmədikləri bildirilirdi. Lakin Avstriya elçisi Von Buon Skauentsen yenidən rus hökumətinə nota təqdim edərək, “6 gün müddətində bu notanın qəbul edilmədiyə təqdirdə hərbi əməliyyatların bərpa olunacağını” bildirdi. 15 yanvarda hökuməti toplayan çar Aleksandr bu məsələnin müzakirəsini istədi. Məcburiyyət qarşısında qalan rus hakimiyyəti müttəfiq dövlətlərin şərtlərini qəbul edərək danışıqlara razılıq verdi [3, 727-728].

1856-cı ilin 16 yanvarında İngiltərə, Fransa, Avstriya, Rusiya və Osmanlı dövlətinin nümayəndələri Vyanada toplandılar. Vyanada müzakirələr aparən rəsmi nümayəndələr son qərarın verilməsi üçün üç həftə müddətində Parisdə toplanmağı qərara aldılar. [12, 174-175].

1856-cı ilin 25 fevralından mart ayının sonuna qədər davam edən Paris konfransında, 30 martda 34 maddəlik sülh sazişi imzalandı.

Paris konfransında sülh sazişinin hazırlanmasında fikir ayrılıqları olmadı. Çünki keçən dövrdə aparılan müzakirələrdə demək olar ki, bütün məsələlər razılaşdırılmışdı. Sülh sazişinin əsasını təşkil edən 3-cü və 4-cü maddələrinə görə, “tərəflər savaşa əsnasında işğal etdikləri bütün torpaqları qeyd-şərtsiz azad etməli idilər”.

Sazişin 7-ci maddəsinə görə, “Osmanlı imperiyasının Avropa dövlətləri birliyinin bir üzvü olduğu elan edilirdi”.

8-ci maddəyə görə, “Sazişi imzalayan dövlətlərdən birinin və ya bir neçəsinin Osmanlı dövləti ilə problemi olarsa, hərbi münaqişədən əvvəl digər dövlətlərin vasitəçiliyindən istifadə etməlidir”.

9-cu maddəyə görə, “Osmanlı Sultanının 1856-cı ilin 28 fevralında verdiyi İslahat fərmanı, böyük dövlətlər tərəfindən təqdir edilirdi.

10-cu maddəyə görə, “Boğazların qapalılığı ilə bağlı 1841-ci ildə bağlanmış saziş öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdı”.

11-ci maddəyə görə, “Qara dəniz neytral zonaya çevrilir, və hərbi durum ləğv edilirdi”.

13-cü maddəyə görə, “Qara dənizdə hərbi gəmilər olmayacaq və mövcud tərsanələr ləğv ediləcəkdir [13, 341-353].

Müqavilənin 22 və 27 maddələri ilə Moldova və Valaxiyaya muxtariyyət hüququ verilir və bu muxtariyyət böyük dövlətlər tərəfindən qarantiyaya alınır.

Ümumiyyətlə, Krım müharibəsində (1853-1856-cı illər) ilk dəfə olaraq Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasını həm siyasi, həm də hərbi nöqteyi-nəzərindən müdafiə etmişdilər. Bu müharibədə istər “Müqəddəs yerlər” məsələsində, istərsə də “Şərqi məsələsi”ndə Rusiya öz məqsədlərinə nail ola bilməmişdi. Avropa dövlətlərinə görə Krım müharibəsi, Osmanlı dövlətini Rusiyanın təzyiqindən qurtarmaq məqsədi daşıyırdı. Krım müharibəsinin sonunda imzalanan Paris sülh müqaviləsi ilə Osmanlı dövləti Avropa dövlətləri birliyinə daxil edilmiş və Avropa hüququndan istifadə etmə imkanı əldə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Allen – Muratoff W. E. D. 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, 1966.
2. Armaoğlu F. XIX. yüzyl siyasi tarihi [1789-1914]. TTK, Ankara, 1997. 821 s.
3. Baykal B. S. “Paris Kongresi ve Andlaşması [30 Mart 1856]”, Aylık Ansiklopedi, Cilt: II, No: 23, Mart 1946, s.726-729.
4. Baykal B.S. “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli” / Belleten, Cilt: XXIII, Sayı: 90, Ankara 1959. S.239-258
5. Budak M. 1853-1856 Kırım savaşında Kafkas cebhesi. Doktora tezi. İstanbul, 1993
6. BOA, İD, Nr. 1709, lef.4.
7. BOA, İD, Nr.1710.
8. BOA. İ. HR. no: 5264;
9. BOA. İ. HR. no: 5263.
10. BOA. İ. HR. no: 5554 /14, lef: 1, 3 ve 4
11. Çavlı E.Â. Kırım Harbi. İstanbul, 1957.
12. Danişmend İsmail Hami. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt: 4, TTK, Ankara, 1955.

13. Erim N. Devletlerarası Hukuku "e Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1, Osmanlı İmparatorluđu Anlařmaları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1953.
14. Hayri S. Kırım Zafernmesi-Hayrbt. [Hazırlayan: Necat Birinci], Kültür ve turizm Bakanlıđı, Ankara 1988.
15. Karal E.Z. Gülhane Hatt-i Hmayununda Batının etkisi. / Belleten, sayı 112, Ankara, 1964.
16. Karal E.Z. Osmanlı Tarihi, C. V, TTK, Ankara, 2011, 288 s.
17. Karal E.Z. Zarif pařa hatıratı. 1816-1862. / Belleten, Ankara, 1949.
18. Keleř E. "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İliřkileri Bađlamında Kırım Savařı. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
19. Kırzıođlu F. 1855 Kars zaferi. İstanbul, 1965.
20. Kurtođlu F. 1853-1856 Türk-Rus harbi Kırım seferi. İstanbul, 1927.
21. Osmanlı belgelerinde Kırım savařı. [1853-1856]. Ankara, Osmanlı Arsivi Daire Başkanlıđı, 2006.
22. Tukin C. Osmanlı İmparatorluđu Devrinde Bođazlar Meselesi. İstanbul, 1947.
23. řahin H. 1855 Erzurum Harekatı, [Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamıř Doktora Tezi], Erzurum 1995
24. řimřir B. N. "Kırım Savařı Arifesinde Mustafa Reřid Pařa'nın Yazıřmaları", / Mustafa Reřid Pařa ve Dönemi Semineri bildiriler, [13-14 Mart 1985, Ankara], Ankara, 1994, s.77-89.
25. lktařır M. ř. Sivastopol Harbi, İstanbul, 1947.